

УДК 373.5.091.64:75.056

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248570

I. В. Дворкін

ORCID 0000-0001-9190-8265

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

С. С. Телуха

ORCID 0000-0002-8712-4270

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

А. В. Харченко

ORCID 0000-0002-3314-5084

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

I. V. Dvorkin

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

S. S. Telukha

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

A. V. Kharchenko

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ДО ТА ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

*The Memory Policy and History Textbooks in Ukraine:
before and after Euromaidan*

Події в Україні, пов'язані з Євромайданом та Революцією Гідності, помітно вплинули на гуманітарну сферу, призвели до дискусій навколо проблеми національної пам'яті, актуалізували обговорення явищ, особистостей, понять української історії. У статті простежено еволюцію резонансних тем української історії ХХ ст., представлених у шкільних підручниках з історії. Дослідницький підхід базується на розумінні того, що контекст суспільно-політичних процесів, зокрема інтелектуальних дискусій стосовно національної пам'яті, впливає на написання шкільних текстів з вітчизняної історії.

Ключові слова: освіта; суспільство; національна пам'ять; підручник; історія України.

The related to the Euromaidan and the Revolution of Dignity events in Ukraine have significantly influenced the humanitarian sphere which led to discussions

around the problem of national memory, they have increased the relevance of the Ukrainian history phenomena, personalities, and concepts discussion. The article represents the evolution of some resonant themes of the Ukrainian history in the twentieth century, which have been presented in school history books. In particular, it has been discussed such topics as the Holodomor, the Ukrainian Insurgent Army resistance movement, the Holocaust. The article is based on the analysis of Ukraine history textbooks, which contain various authors' reflections and perceptions on some historical events. Additionally, these textbooks have some information about Ukrainian socio-political processes, intellectual discussions, and history policy reflections. Researching of the modern Ukraine history textbooks content, structure, and visual design enabled the authors to systematize the major changes that occurred in the interpretation of core history events. The methodology of the article is based on the historiography and source analysis, including the content-analysis method of textbooks. The scientific originality is the analysis of the connection the school history course, which refers rather to the conservative sphere and social processes, and intellectual discussions in the country. The main idea of the article is the following: in the school textbooks, the presentations of some significant 20th cent. Ukrainian history themes have been changing under the influence of external socio-political events, including academic and public discussions about these topics. The rapidity of these changes forces us to reject the thesis about the conservatism of the humanitarian component of the secondary schools. The conclusions are the following: changes in Ukrainian school textbooks over the last decade are the impact of socio-political processes, public discussions, and academic research. In the school textbooks, the representations of such topics as the Holodomor, the national resistance movement, the Ukrainian Insurgent Army, and the World War II concept show the significant example of a multifaceted and multiperspective format. In recent years, we have observed a definitive interruption of the post-Soviet paradigm in the representations of the mentioned themes. There has been a tendency of changing the exclusive history model of teaching to an inclusive one, as well as the emergence of some new approaches on how to represent the core history topics. Moreover, new questioned issues of history have got a place and considered in the textbooks. Their representations show us a certain update in the teaching of Ukraine history.

Keywords: Education; Society; National Memory; School Textbooks; History of Ukraine.

Актуальність теми дослідження. На думку науковців, внутрішні конфлікти ХХІ ст. не лише формували ідентичність українців, але й впливали на сприйняття України у світі. Поза конкуренцією тут події Євромайдану та Революції Гідності. Інтелектуали та лідери думок, розділившись

в оцінках, погоджуються щодо серйозних змін у сприйнятті минулого/сучасного/майбутнього України після 2014 р. Сучасні дискусії про колективну пам'ять, історичні знання суспільства, історичну політику заповнили публічний простір.

Згідно з соціологічними дослідженнями, основним джерелом історичних знань для громадян сучасної України залишається шкільна освіта. В цій сфері важливу позицію зберігає вчитель, а головним інструментом навчального процесу є підручник. Тексти підручників віддзеркалюють наратив національної історії, що формувався від часів отримання незалежності.

Постановка проблеми. Підручник з історії залишається джерелом, з якого мільйони українських школярів щорічно дізнаються про певні явища/події/постаті історії своєї країни. Отримані знання про минуле формують їхнє уявлення про українське суспільство та впливають на визначення їхньої національної ідентичності.

Аналіз текстів шкільних підручників має враховувати такі контексти: суспільно-політичні дискусії в гуманітарній сфері до та після подій 2013–2014 рр.; громадську думку щодо тих чи інших тем/постатей/подій пов'язаних з національною історією.

Гіпотеза дослідження та наукова новизна. Події 2014 р. серйозно вплинули на гуманітарну сферу в Україні, фактично припинивши конкуренцію національного й пострадянського дискурсу. Останній, великою мірою внаслідок зовнішньої агресії, втратив багато прибічників і був витіснений на маргінес. На короткостроковій дистанції, від 2014 р., ситуація в українській гуманітарній та суспільній думці характеризується як більш консолідована стосовно демократичних цінностей та визнання багатокультурного минулого України. На нашу думку, зміни можна простежити не лише в сьгоднішніх дискусіях, наукових і публіцистичних текстах, але й у більш консервативній сфері — шкільній історичній освіті.

Для аналізу було обрано кілька ключових тем, висвітлених у підручниках: Голодомор; різні аспекти історії Другої Світової війни, зокрема Голокост. Вибір тем обумовлений їхньою важливістю в національній пам'яті, знання про них є в регіональному та сімейному вимірах історії, в різних генераціях/поколіннях українського суспільства. Дещо іронічно американський дослідник Патрік Гаттон називає історичною пам'яттю «офіційно визнану пам'ять, яку суспільство вирішило вшановувати» (Hutton, P. 1993, p. 9). В першу чергу, ми говоримо про спільний «канон» пам'ятання тих чи інших подій, явищ, постатей. А також про колективні практики вшанування, спільні ритуали, зокрема і практики їх описування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники вивчають шкільні підручники з різних ракурсів, аналізуючи візуальні матеріали (Іващенко, В. & Куліков, В. 2012b), або дотримання принципу толерантності

у текстах підручників (Івашенко, В. & Куліков, В. 2012а). Предметом дослідження є також зв'язок між академічною й дидактичною (шкільною) історією. Відома українська історикиня Наталя Яковенко пропонує чітко розділяти «дві історії». На її думку, шкільна історія має вирішувати саме освітні питання, враховуючи досягнення громадянського суспільства, ідеї мультикультуралізму, та, водночас, співвідноситися з українською версією історичної пам'яті та національної свідомості (Яковенко, Н. 2002).

Водночас студювання проблематики, пов'язаної з історичною пам'яттю, є актуальним для багатьох українських істориків. Загальні тенденції в дослідженні історичної пам'яті та історичної політики, зокрема співвідношення цих понять вивчає Георгій Касьянов (Касьянов, Г. 2016). Той самий автор приділяє увагу змінам історичної політики в Україні, посиленню інструменталізації у висвітленні тих чи інших тем, зокрема після Революції Гідності (Касьянов, Г. 2018). Українські історики досліджують зв'язок історичної пам'яті з соціальною функцією історії в сучасному світі (Зашкільняк, Л. 2009), взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності (Зерній, Ю. 2008), суспільне значення історії в сучасній Україні (Склокін, В. 2013; Стрик, Т. 2018).

Мета статті полягає у вирішенні низки дослідницьких питань. Основна мета статті: простежити еволюцію викладу в підручниках обраних для огляду тем. Це — геноциди на українських теренах: Голодомор, Голокост; загальне подання й окремі теми, присвячені Другій Світовій війні, зокрема український націоналістичний рух. У розвідці ми прагнули проаналізувати загальні тенденції у зміні термінології/хронології/візуального матеріалу, який використовували автори підручників; оцінити наявність інструменталізації у висвітленні тих чи інших тем.

Водночас, ми виділили додаткові питання, які допомагають контекстуалізувати ситуацію: по-перше, побіжно охарактеризувати суспільно-політичне тло, на якому формувався український національний наратив, представлений у текстах шкільних підручників; по-друге, представити загальну соціологію, яка б віддзеркалювала актуальність історичних дискусій в українському суспільстві після подій 2014 р.

Виклад основного матеріалу. За часів президентства Леоніда Кучми український історичний наратив був сумішшю національного та пострадянського. Після Помаранчевої революції 2004 р. національний наратив переважав, але регіональна (Схід і Південь України) присутність пострадянського зберігалася. Для президента Віктора Ющенка Голодомор був центральним елементом у конструюванні історичної пам'яті. За часів режиму Віктора Януковича відбувся певний розворот у бік пострадянського/російського дискурсу, втім, більшість українських інтелектуалів не сприйняли меседжів влади. В зазначених ситуаціях прив'язку до того чи іншого президента зроблено

лише для зручності, з залишенням за лаштунками суспільних, політичних, економічних, культурних сфер розвитку українського суспільства з 1991 р. (Касьянов, Г. 2018; Стриєк, Т. 2015, с. 16, 23–24).

З 2014 р. політичні події змінили ситуацію, зокрема в гуманітарній сфері. Падіння режиму Януковича, анексія Криму до складу Російської Федерації та підтримка з боку останньої сепаратистських утворень на Сході України консолідували прихильників національного нарративу й позбавили пострадянський більшість симпатиків. У цій ситуації одні інтелектуали радикалізувались — Оксана Забужко, Юрій Винничук, інші лишилися поміркованими — Андрій Портнов, Ярослав Грицак. Водночас публічна декларація прихильності до пострадянського/проросійського проекту стала майже неможливою в академічних дискусіях/текстах.

Поза академічним середовищем думки були більш поляризовані. Говорячи про те, як той чи інший історичний аспект сприймало українське суспільство, ми використали дані різних соціологічних проектів. Зокрема, базу даних проекту «Український регіоналізм: дослідницька платформа» створеного університетом Санкт-Галена¹. Дослідження було проведено за допомогою української соціологічної служби «Укрсоцінформ».

Прикладом актуалізації проблематики в суспільстві можуть бути «бої за історію» щодо календаря святкування. Український інститут національної пам'яті — орган, відповідальний за історичну політику², оголосив війну датам, які вважалися радянським спадком³. Приводом для запеклих дискусій стала подія Другої світової війни — День Перемоги (9 травня). Свято, яке з 1965 р. в СРСР було перетворено на справжній культ, що в путінській Росії отримав нове життя. Саме тези російської пропаганди стали найбільшою проблемою для сприйняття свята серед частини українського суспільства. Зокрема, сюжети про боротьбу «повстанців» на Сході України з «фашистським режимом» у Києві або про впливовість неонацистських організацій у громадському секторі сучасної України. Поза тим, для України, яка втратила мільйони громадян у війні з нацизмом ця дата є важливою. Для багатьох громадян пам'ять про війну є частиною сімейної історії. Кількість тих, хто святкує День Перемоги, становить 70%⁴.

Не меншим подразником для суспільства є обговорення тих чи інших історичних постатей. Певною мірою, це демонструє нам обмеженість історичної політики, яку проводить держава. Так, навіть серйозна активіза-

¹ Ukrainian Regionalism: a Research Platform. The site of the St. Gallen University of Switzerland. URL: <http://www.uaregio.org>

² Положення про Інститут. 2014. Сайт Інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/pravovi-zasady-diyalnosti>

³ Інтерв'ю з Володимиром В'ятровичем. 2017. Володимир В'ятрович: Радянський період — не тільки ковбаса по 2 рубля, але і мільйони вбитих. URL: <https://cutt.ly/7Y6ptSt>

⁴ Інтерв'ю з Володимиром В'ятровичем. 2017. Володимир В'ятрович: Радянський період — не тільки ковбаса по 2 рубля, але і мільйони вбитих. URL: <https://cutt.ly/7Y6ptSt>

ція в засудженні радянського періоду залишає серед трьох найважливіших історичних фігур в історії України ХХ ст. Й. Сталіна (до 25%) та В. Леніна (до 20%). С. Бандера посів лише 10-те місце, хоча його позитивна оцінка має тенденцію до зростання — з 12 до 17%¹.

Як же шкільні підручники реагували на означені перипетії, транслюючи історичні знання великій молодіжній аудиторії? 2019 р. відбувся перехід до нових освітніх програм. Вважаємо, що сучасні підручники з курсів «Історія України» та «Україна і світ» віддзеркалюють зміни в інтелектуальних та громадських рефлексіях щодо минулого, які відбулися після Євромайдану.

Відповідно до чинних освітніх програм, саме шкільний курс з історії України має найбільший потенціал для розвитку особистості, усвідомлення власної належності до української нації та європейської цивілізації, необхідності зберігати й збагачувати українську історичну та культурну традицію². Створення високоякісного підручника видається запорукою розбудови високоякісного освітнього процесу, бо саме підручник зберігає статус панівного засобу навчання (Камбалова, Я. 2008).

Автори багатьох підручників з історії України наголошують на таких принципах написання: цілісність, систематичність, гуманність, мультикультурність, опціональність, багатовимірність та рефлексивність.

Ми проаналізували тексти підручників, звернувши увагу на висвітлення найбільш дискусійних тем української історії ХХ ст. та простеживши, як у контексті суспільно-політичних змін змінювалися ті чи інші аспекти висвітлення історичних подій. У фокусі аналізу такі теми: Голодомор, націоналістичний рух опору, Голокост та інші події періоду Другої Світової війни.

Голодомор став чи не найважливішою подією українського історичного та політичного дискурсу, що віддзеркалилося в українських підручниках. Голодомор описано як жорстоку політику, котра призвела до пограбування села. Вказується на штучність цієї події, котра спричинила трагічні наслідки для подальшої історії України. Водночас у підручниках першої половини 2000-х термін «геноцид» ми не зустріли (Турченко, Г. 2003, с. 282–283). Після Помаранчевої революції тема Голодомору стала важливою частиною політики пам'яті. Так, висвітлюючи загальні події перебігу Голодомору, підручник цього часу констатує: «Це була трагедія народу, наслідки якої відчувалися багато десятиліть. Це — прямий наслідок злочинної політики геноциду проти українського народу» (Середницька, Г. 2006, с. 138–139). Тексти шкільних підручників щодо Голодомору дещо змінилися за часів Віктора Януковича. Його реалізатори історичної політики відкидали твер-

¹ Ukrainian Regionalism: a Research Platform. The site of the St. Gallen University of Switzerland. URL: <http://www.uaregio.org>

² Державні стандарти. 2018 // Сайт Міністерства освіти та науки України. URL: <https://cutt.ly/gY6aTsn>

дження про геноцид українців. Вони відмовилися від твердження про те, що голод мав національне забарвлення, на користь російської версії про спільну трагедію народів України, Росії, Білорусі й Казахстану (Мотиль, А. 2010). На сторінках підручника 2012 р., висвітлення подій Голодомору в Україні було зведено до тези про нестачу продуктів харчування та кризи хлібозаготівель. Короткий виклад подій містить поняття «голодомор», інформацію про замовчування цих подій, та твердження про «терор голодом за неякісну працю на державу». Але терміну «геноцид» ми не знаходимо. Текст позбавлений і свідчень очевидців, характерних для попередніх підручників (Пометун, О. 2012, с. 221). Євромайдан учергове змінив підходи, оцінки та змістовне наповнення у висвітленні подій Голодомору. Фактично — це було повернення до концепції періоду президентства Віктора Ющенка. Автори підручників з перших речень теми переходять до розповіді про цілеспрямований терор голодом з боку радянської влади проти українців, «нищівний удар» по тих, хто перешкоджав політичним планам. Тобто нові підручники привертають увагу школярів до подій тоталітарної доби та геноциду. При цьому тексти супроводжуються фотографіями, наводяться цитати очевидців трагедії, що візуалізує та доповнює загальне тло теми (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 173–178).

Автори сучасних підручників дають чимало інформації для реконструкції більш повної картини тих часів. У тексті наводять факти, які підтверджують геноцидне споямування Голодомору, висвітлюють, як відбувався терор голодом, дають визначення термінів (Гісем, О. & Мартинюк, О. 2018, с. 140–141). Отже, поряд із очевидним політичним впливом на висвітлення теми, підходи авторів стали різноманітнішими.

Чи не найбільші зміни відбулись у інтерпретації подій Другої Світової війни. Самі назви параграфів, основний матеріал і різноманітні аспекти цієї комплексної проблеми суттєво трансформувалися. Запозичений іще з радянських часів термін «Велика Вітчизняна війна» довго залишався в українських підручниках. Повернувшись до них після незначної перерви 1995 р. (Портнов, А. 2013, с. 174), термін цілком вписався в новий національний наратив. Він значно рідше вживався в каденцію президента Віктора Ющенка, але 2011 р. знову з'явився у підручниках. Про широке використання терміна свідчать соціологічні дослідження. Так, 2011 р. за вживання «Великої Вітчизняної» висловлювалися понад 66% українців, водночас «Другій Світовій війні» віддали перевагу близько 29% (Портнов, А. 2013 с. 167). З 2014 р. перший із цих термінів почав суперечити новій державній парадигмі. 2017 р. цей термін зник з українського законодавства¹, а слідом за тим — з нових українських підручників.

¹ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. 2015 // Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

До 2011 р. підручники переважно спиралися на видозмінену радянську концепцію «Великої Вітчизняної війни» як спільної боротьби «радянського народу» за визволення Батьківщини. Український варіант цієї концепції змінив акцент на подвиги та страждання «звичайних людей» і прорахунки військового й державного керівництва під час війни (Портнов, А. 2013, с. 174). Протилежно до радянського нарративу було інтерпретовано діяльність українського націоналістичного руху. Для сприйняття інформації важливим є ілюстративний матеріал. Так, у підручнику 2012 р. (Пометун, О. & Гупан, Н. 2012, с. 5) відповідний параграф починається з ілюстрації радянських патріотичних плакатів і фотографій. Натомість перевидання цього підручника (Пометун, О. & Гупан, Н. 2018, с. 193) містить зображення новітнього українського плакату з червоними маками й гаслом «Пам'ятаймо. Перемагаємо 1939–1945», яке запровадив Інститут національної пам'яті. Якщо в першому випадку війна та перемога радше героїзується, то в другому робиться акцент на пам'яті про жертви.

Серед основних тем, пов'язаних з війною: радянсько-нацистський пакт про ненапад 1939 р.; включення частини українських земель до складу СРСР у 1939–1940 рр.; радянсько-нацистське військово-протистояння на території України; окупаційний режим; радянський і націоналістичний рух опору тощо. В новітніх підручниках ця схема майже не змінилася, проте додалися нові аспекти «старих» проблем і нові теми, що ігнорувались або залишались без оціночних суджень раніше. Надалі розглянемо їх у ретроспективі.

Радянсько-нацистський договір (Пакт Молотова-Ріббентропа) 1939 р. традиційно починає розділи про війну в більшості підручників. Договір оцінюється в цілому негативно. Разом з тим, можна зустріти висновки про те, що наслідком пакту стало єднання українських земель у складі однієї держави, хоч і тоталітарної (Пометун, О. 2012, с. 8). Автори сучасних підручників намагаються уникати подібних висновків. Натомість у наслідках з'явився широкоживаний у сучасному законодавстві та публічному дискурсі термін «країна-агресор» (Пометун, О. & Гупан, Н. 2018, с. 196), який указує на Німеччину й СРСР. Відповідні параграфи містять інформацію та візуальні матеріали про співпрацю агресорів на початку війни. Зокрема, наводяться фотографії зі спільного радянсько-нацистського параду в Бресті. Також указується на зміну риторики радянської пропаганди, яка до цього виключно негативно ставилася до нацистської Німеччини (Власов, В. & Кульчицький, С. 2018, с. 244, 247). Сучасні підручники містять інформацію про етнічних українців, які перебували в польській армії 1939 р. та брали участь у бойових діях (Струкевич, О. 2018, с. 179, 180).

Радянізація приєднаних у 1939–1940 рр. територій висвітлюється по-різному. Вказується як на позитивні (подолання безробіття, українізація), так і на негативні (репресії й терор) аспекти цього процесу. Новіші підручники

акцентують саме на негативних аспектах. Наприклад, на тому, що в радянській «зоні окупації» Польщі (подібного означення приєднаних до СРСР українських територій у підручниках до 2011 р. немає), котра була вдвічі меншою за німецьку, до червня 1941 р. репресовано в 3–4 рази більше населення (Струкевич, О. 2018, с. 182). Цікавим вбачається відбір джерел, з якими пропонується ознайомитись учням. Наприклад, спогади цього періоду, в яких радянські військові та цивільні представлені у негативному образі: «У місто наїхало багато злих облич, на вулицях і в установах частіше стали лунати російські матюки, а простакуваті російські матрони, жінки офіцерів, мили яблука в унітазах і дивувалися, як воно гарно мие» (Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018, с. 197).

Висвітлення подій радянсько-нацистської війни зазвичай починалося з нападу Німеччини, опису невдалих бойових дій на першому етапі війни, мобілізації, з акцентом на патріотизмі та ентузіазмі громадян, евакуації на Схід підприємств тощо (Поментун, О. & Гупан, Н. 2012, с. 17–24). Новітні підручники звертаються до інших аспектів, зокрема злочинів комуністичного режиму на початку німецького вторгнення. Говориться про тактику «випаленої землі», масові репресії проти політичних в'язнів, переважно в Західній Україні. Вказується, що в роковини наймасовішого розстрілу, що відбувся 23 червня 1941 р. у Луцьку, вшановують пам'ять жертв, які загинули у в'язницях Західної України (Бурнейко, І. 2018, с. 224).

У новітніх підручниках значно більше уваги приділяється українському націоналістичному руху опору. Зокрема, підручник містить інформацію про Український центральний комітет у Кракові — легальну суспільно-громадську організацію, що діяла в окупованій Польщі. В підручнику представлено два погляди. За першою, діяльність організації трактується як прояв колабораціонізму, друга ж пропонує зауважити, що формально лояльна до німецької влади організація мала можливість зберегти українське населення від переслідувань (Гісем, А. 2018, с. 204). Діяльність ОУН презентується достатньо позитивно, водночас у деяких підручниках указується на заперечення демократії та вождизм, визнання принципу націократії (влади етнічної нації в державі), характерні для організації (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 226).

Автори підручників приділяють увагу такому непростому питанню історії Другої Світової війни, як колабораціонізм. Цьому присвячено цілі параграфи, де вказується на причини явища. Серед них виділяють страх за власне життя; кар'єризм; бажання помститися радянській владі; прагнення за допомогою Німеччини здобути незалежність України. У деяких підручниках надається перелік збройних формувань, які воювали на боці Німеччини на різних етапах війни. Зазначається, що для України однозначне ототожнення понять «колаборант» і «зрадник» є проблемним. Учням пропо-

нується самим відповісти на запитання: «Якою була для українців радянська влада напередодні війни? Кого “зраджували” українці?» (Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018, с. 219–220). На жаль, автори не завжди самі дають відповідь на це питання. Також висвітлюється діяльність органів самоврядування під німецькою окупацією. Вказується, що їхня діяльність зосереджувалася на створенні для цивільних елементарних умов для виживання, за умов коли окупаційна влада цими питаннями не цікавилася (Струкевич, О. 2018, с. 203).

Саме питання колаборації та її візуалізації в підручнику «Історія: Україна і світ», львівських авторів Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші стали причиною жвавої дискусії. Ситуація дійшла до публічної кампанії проти авторів з боку регіональних політиків та представників окремих організацій. Депутати Львівської обласної ради звернулися до Міністерства освіти і науки України з вимогою відкликати тираж підручника. Причиною звернення став той факт, що в підпункті 33.4 «Національні військові формування в німецькій армії. Прояви колабораціонізму» з метою візуалізації було вміщено портрет Романа Шухевича, що начебто було нав'язуванням думки школярам, що останній був колаборантом (Киричук, О. 2018).

Інакше поставилися до ситуації представники академічного співтовариства. На думку багатьох істориків, цей підручник є вдалим прикладом інтегрованого курсу, який висвітлює історію України в європейському та світовому історичному процесі. 250 підписантів-науковців, громадських діячів, студентів висловили протест проти «упередженого шельмування» М. Мудрого і О. Аркуші у «Відкритому листі до академічної спільноти у справі кампанії проти авторів»¹.

Підручники початку 2000-х рр. зазвичай містять мінімум інформації про Голокост, не використовуючи власне цього терміну. Наводилися дані про вбитих євреїв на початку окупації, загальні дані про загиблих цивільних і військовополонених (Турченко, Г. 2001, с. 21). Авторів підручників наступного покоління — 2011–2012 рр. активніше зверталися до трагедії українських євреїв. Підручники використовують такі терміни як «Голокост» та «праведники світу» (Турченко, Г. 2011, с. 31), додаються відомості про гетто, розглядаються відмінності у політиці масових вбивств у різних зонах окупації (Струкевич, О. 2011, с. 36). Деякі підручники приділяють «остаточному вирішенню єврейського питання» значно більше уваги, розкриваючи причини Голокосту, його особливості в різних країнах, окремо зупиняючись на трагедії Бабиного Яру. Розглядається також опір у часи Голокосту, історії порятунку, зокрема дії митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 247–252).

¹ Науковці стали на захист авторів підручника «Історія: Україна і світ» 2018. URL: <http://www.chytomo.com/naukovtsi-staly-na-zakhyst-avtoriv-pidruchnyka-istoriia-ukraina-i-svit/>

Щодо безпосередньо бойових дій на фронтах найбільші зміни можемо побачити в назві параграфів, присвячених 1943–1944 рр. У підручниках до середини 2000-х рр. домінував термін «визволення». Розділи найчастіше мали назву на кшталт «Визволення України від нацистських загарбників». Паралельно використовувався термін «вигнання» (Струкевич, О. 2011, с. 51). Значна увага приділялася героїзму й трагедії радянських воїнів, які загинули через непрофесійність найвищого командування, зокрема під час визволення Києва. Новітні підручники використовують термін «вигнання» під час опису бойових дій. Цей термін більш нейтральний, можливо, вказує на те, що на зміну нацистським окупантам на українські терени повернувся інший тоталітарний режим.

У сучасних підручниках приділяється більше уваги депортації кримських татар. Зокрема, вказується на необґрунтованість звинувачень у колаборації, заборону мешкати у Криму військовим — кримським татарам. Також зазначено, що Верховна Рада України визнала депортацію геноцидом (Гісем, О. 2018, с. 239). Підручники 2018 р. приділяють значно більше уваги злочинам комуністичного режиму. Так, читачі можуть дізнатися про масову мобілізацію молоді, що раніше лишалася на окупованій нацистами території, та створення піхотних підрозділів — «чорносвітників», яких одразу кидали в бій без належної підготовки, що призводило до масових жертв (Струкевич, О. 2018, с. 215).

Висновки. Національний наратив української історії постав на початку 1990-х рр. З початку 2000-х рр. він уже фактично не мав конкуренції, а після 2014 р. пострадянський наратив, що зберігав присутність на регіональному рівні та серед окремих інтелектуалів, остаточно втратив позиції. Результати соціологічних опитувань, проведених у 2015–2017 рр. свідчать про достатньо високу залученість українського суспільства до обговорення історичних тем. Ми бачимо, що громадська думка відкидає чи навпаки, захищає пам'ять про ті чи інші постаті/події. Ймовірно, це дає нам підстави говорити про певний запит суспільства на публічне обговорення драматичних моментів історії.

Як автори шкільних підручників реагували на дискусії у суспільстві й у професійному середовищі та наскільки їхні рефлексії віддзеркалились у текстах підручників? Ситуація різнилася відносно тієї чи іншої теми. Голодомор, як явище, був представлений у текстах підручників уже на початку 2000-х рр. Після подій 2004 р. явище описується в категорії геноциду. У висвітленні теми найбільше простежується інструменталізація. Так, зміни в історичній політиці за часів режиму Віктора Януковича майже не вплинули на академічне середовище, але призвели до корекції теми в підручниках. Проблематика Другої світової війни найповніше демонструє еволюцію вітчизняного підручника. Відбувся демонтаж радянського міфу «Великої

вітчизняної війни», зосередженого виключно навколо великих перемог і героїчних постатей. Тексти підручників пропонують учням масив інформації, різні погляди на ту чи іншу подію. Мабуть, найбільшого поступу досягнуто у представленні теми Голокосту, яка за ці роки стала обов'язковою в підручниках.

Досліджені зі шкільних підручників теми, на нашу думку, є підтвердженням подальшого становлення сучасного нарративу історії України. Стара радянська модель остаточно відійшла в минуле. З 2010-х рр. бачимо тенденцію до професійнішого підходу авторів підручників. Події висвітлюються з використанням сучасних академічних знань, з підходами, які вписують українську історію в контекст європейської. Інколи можна спостерігати гострі моменти конфронтації навколо певних тем, але, ймовірно, це — неминучі моменти, зумовлені чинною суспільно-політичною ситуацією.

- Бурнейко, І. 2018. *Підручник з історії України. 10 клас*. Київ.
- Власов, В. & Кульницький, С. 2018. *Історія України. Профільний рівень для 10 класу. Нова програма*. Київ.
- Гісем, О. 2018. *Історія: Україна та світ (інтегрований курс, рівень стандарту). Підручник для 10 класу загальноосвітніх закладів освіти*. Харків.
- Гісем, О. & Мартинюк, О. 2018. *Підручник з історії України (рівень стандарту), 10 клас. Нова програма*. Харків.
- Зашкільняк, Л. 2009. Історична пам'ять та соціальні функції історії в сучасному світі. *Україна — Європа — Світ. Міжнародний дайджест наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль. 156–159.
- Зерній, Ю. 2008. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. № 5 (32). С. 104–115.
- Іващенко, В. & Куліков, В. 2012а. Викладання історії в школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України. *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Вип. 10. С. 73–85.
- Іващенко, В. & Куліков, В. 2012б. Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 11. С. 207–222.
- Камбалова, Я. 2008. *Сучасний підручник з історії: система досліджень та методичні вимоги*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/AUeTsns>
- Касьянов, Г. 2016. Історична пам'ять та історична політика: до проблеми термінології та генеалогії понять. *Український історичний журнал*. Вип. 118–137.
- Касьянов, Г. 2018. *Past continuous: історична політика 1980-х — 2000-х рр. Україна та сусіди*. Київ.
- Киричук, О. 2018. *Війна пам'яті: чому через підручник історії для 10 класу спалахнув скандал*. [Online]. Available at: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3383/196/127985/>
- Мотиль, А. 2010. *Знищуючи пам'ять про Голодомор, Україна знищує себе*. [Online]. Available at: <http://khp.org/index.php?id=1286999798>
- Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018. *Історія: Україна та світ 10 клас. Нова програма*. Київ.
- Пометун, О. 2012. *Історія України: підручник для 10 класу загальноосвітніх шкіл: рівень стандарту, академічний*. Київ.

Пометун, О. & Гупан, Н. 2018. *Історія України. Рівень профілю. 10. клас. Нова програма*. Київ.

Портнов, А. 2013. *Історії для домашнього використання. Нариси польсько-російсько-українського трикутника пам'яті*. Київ.

Савицький, Ю. 2018. Чому в польському Сеймі зайнялися темою «бандеризму»? *Радіо Свобода*. [Online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29000831.html>

Середницька, Г. 2006. *Історія України. 10 клас*. Київ.

Склокін, В. 2013. Соціальна значимість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 12. С. 24–44.

Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018. *Всесвітня історія. 10 клас*. Тернопіль.

Стриєк, Т. 2015. *Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії*. Київ.

Стриєк, Т. та ін. 2018. *Історія, люди, події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців*. Варшава.

Струкевич, О. 2018. *Історія України (рівень стандарту) Підручник для 10 класу*. Київ.

Турченко, Ф. 2003. *Новітня історія України*. Ч. 1: 1914–1939. Київ.

Яковенко, Н. 2002. Одна Клію, дві історії. *Критика*. Вип. 12 (62). С. 12–14.

Hutton, P. 1993. *History as an Art of Memory*. Hanover and London.

Kasianov, G. 2015. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 16. № 1. P. 149–155.

Burnieko, I. 2018. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrainy` dlya 10 klasu [Textbook on the History of Ukraine for 10 Class]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vlasov, V. & Kulchytsky, S. 2018. *Istoriya Ukrainy`. Profil`ny`j riven` dlya 10 klasiv. Nova programa [History of Ukraine. Profile Level for 10 Class. New Program]* Kyiv. [in Ukrainian].

Gisem, O. 2018. *Istoriya: Ukrayina i svit (integrovany`j kurs, riven` standartu). Pidruchny`k dlya 10 klasu zakladiv zagal`noyi seredn`oyi osvity [History: Ukraine and the World (Integrated Course, Standard Level)]. Textbook for the 10th Class of General Educational Establishments*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Gisem, O. & Martynuk, O. 2018. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrainy` (riven` standartu).` 10 klas. Nova programa. [Ukrainian History Textbook (standard level). 10th class. New Program]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Zashkilnyak, L. 2009. *Istory`chna pam`yat` ta social`ni funkciyi istoriyi v suchasnomu sviti [Historical Memory and Social Functions of History in the Modern World]*. Ukrayina — Yevropa — Svit. *Mizhnarodny`j dajdzhest naukovy`x prac`*. Seriya: *Istoriya, mizhnarodni vidnosy`ny`*. Ternopil. S. 156–159. [in Ukrainian].

Zerniy, Yu. 2008. *Vzayemozv`yazok istory`chnoyi pam`yati ta nacional`noyi identy`chnosti. Polity`chny`j menezhment*. Vyp. 5 (32). S. 104–115. [in Ukrainian].

Ivashenko, V. & Kulikov, V. 2012. *Vy`kladannya istoriyi v shkoli: na shlyaxu do tolerantnosti. Kontent-analiz pidruchny`kiv z istoriyi Ukrainy [Statement of History in School: On the Road to Tolerance. Content Analysis of Improvisers on the History of UKRAINE]. Metody`chny`j visny`k istory`chnogo fakul`tetu Xarkivs`kogo nacional`nogo universy`tetu im. V. N. Karazina*. Vyp. 10. S. 73–85. [in Ukrainian].

Ivashenko, V. & Kulikov, V. 2012. *Kontent-analiz zobrazen` u pidruchny`kax z istoriyi Ukrainy` dlya starshy`x klasiv [Content Analysis of Images in Textbooks on the History of Ukraine for Senior Classes]*. *Xarkivs`ky`j istoriografichny`j zbirny`k*. Vyp. 11. S. 207–222. [in Ukrainian].

Kambalova, Ya. 2008. *Suchasnyy pidruchny`k z istoriyi: systema naukovo-metodychnykh vymoh* [Modern Textbook on History: Research System and Methodical Requirements]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/AUeTsns> [in Ukrainian].

Kasyanov, G. 2016. *Istory`chna pam`yat` ta istory`chna polity`ka: do problemy` terminologiyi ta genealogiyi ponyat` [Historical Memory and Historical Policy: the Problem of Terminology and Genealogy of Concepts]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. Vyp. 2. S. 118–137. [in Ukrainian].*

Kasyanov, G. 2018. *Past continuous: istorychna polityka 1980-kh — 2000-kh rr. Ukraina ta susidy [Past Continuous: Historical Politics of the 1980's — 2000's Ukraine and its Neighbors]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Kirichuk, O. 2018. *Viyina pamyati: chomu spalakhnuv skandal cherez pidruchnyk z istoriyi dlya 10 klasu [War of Memory: why the Book of Scandal Broke Out Through the History Textbook for the 10th Class]. [Online]. Available at: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3383/196/127985/>. [in Ukrainian].*

Motyl, A. 2010. *Iy`ty rayuchy` pamyat` pro Golodomor, Ukrayina rujnyue sebe [Destroying the Memory of the Holodomor, Ukraine Destroys Itself]. [Online]. Available at: <http://khp.org/index.php?id=1286999798>. [in Ukrainian].*

Mudryi, M. & Arkusha, O. 2018. *Istoriya: Ukrayina i svit. 10 klas. Nova programa. [History: Ukraine and the World 10th Class. New Program]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Pometun, O. 2012. *Istoriya Ukrayiny: pidruchnyk dlya 10 klasu zahal`noosvitny navchal`nyy zaklad: riven` standartu, akademichnyy riven` [History of Ukraine: a Textbook for the 10th Class of Comprehensive Secondary Schools: Standard Level, Academic]. Kiev. [in Ukrainian].*

Pometun, O. & Gupan, N. 2018. *Istoriya Ukrayiny. Riven` standartu. Desyatyy klas. Nova prohrama. [History of Ukraine. Profile Level. 10th Class. New Program]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Portnov, A. 2013. *Istoriyi dlya domashn`ogo vzhyy`tku. Eseyi pro pol`s`ko-rosijs`ko-ukrayins`ky`j try`kutny`k pam`yati. [Stories for Home Use. Essays on the Polish-Russian-Ukrainian Triangle of Memory]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Savitsky, Yu. 2018. *Chomu v pol`s`komu Seymi raptom zaynyalysya temoyu «banderyzmu»? [Why in the Polish Sejm Suddenly Started the Topic of «Banderism»?]. Radio Svoboda. [Online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29000831.html>. [in Ukrainian].*

Serednitska, G. 2006. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrayiny`. 10 klas. [History of Ukraine. 10th Class]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Sklokin, V. 2013. *Suspil`na nachushhist` istoriyi v suchasnij Ukrayini: deyaki poperedni mirkuvannya [Social Significance of History in Modern Ukraine: Some Preliminary Considerations]. Xarkivs`ky`j istoriografichny`j zbirny`k. Vyp. 12. S. 24–44. [in Ukrainian].*

Sorochkynska, N. & Gisem, A. 2018. *Vsesvitnya istoriya. 10 klas. [World History. 10th Class]. Ternopil. [in Ukrainian].*

Stryiek, T. 2015. *Nevlovni katehori: narysy pro humanitarystyk, istoriiu i polityku v suchasnykh Ukraini, Polshchi ta Rosii [Elusive Categories: Essays on the Humanities, History and Politics in Modern Ukraine, Poland and Russia]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Stryiek, T. ta in. 2018. *Istoriia, ludy, podii. Zvit pro doslidzhennia pro pamiat suchasnykh poliakiv ta ukraintsiv [History, People, Events. A Research Report on the Memory of Contemporary Poles and Ukrainians]. Varshava. [in Ukrainian].*

Strukevich, O. 2018. *Istoriya Ukrayiny (Riven` standartu) Pidruchny`k dlya 10 klasu [History of Ukraine (standard level) Textbook for 10th Class]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Turchenko, F. 2003. *Novitnya istoriya Ukrayiny` [The Newest History of Ukraine]*. Ch. 1: 1914–1939. Kyiv. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. 2002. *Odna Klio, dvi istoriyi [One Clio, Two Stories]*. *Krytyka*. Vyp. 12 (62). S. 12–14.

Hutton, P. 1993. *History as an Art of Memory*. Hanover and London.

Kasianov, G. 2015. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 16. № 1. P. 149–155.

УДК 27-523.4:341.384]:94(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248571

Оксана Ворон

ORCID: 0000-0002-8313-8392

Рівненський державний гуманітарний університет

Олена Ворон

ORCID: 0000-0002-5418-5296

Рівненський державний гуманітарний університет

Oksana Voron

Rivne State University of the Humanities

Olena Voron

Rivne State University of the Humanities

ПРОБЛЕМА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТОВИХ БУДІВЕЛЬ ТА МАЙНА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

*The Problem of Restitution of Religious Buildings and Property
of the Roman and Catholic Church in Independent Ukraine*

У статті досліджується проблема повернення Римо-католицькій церкві культових будівель і майна в Україні, незаконно відчужених за наказами радянської влади. Визначено шляхи та механізми реституції. Окреслено основні результати та проблеми, пов'язані з її проведенням. Підкреслюється важливість вирішення цієї проблеми для гармонізації міжконфесійних і державно-церковних відносин.

Ключові слова: Римо-католицька церква, реституція, культова будівля, майно, державно-церковні відносини.

The article is devoted to the problem of returning of the religious buildings of the Roman and Catholic Church in Ukraine which was illegally alienated by the Soviet government. The goal of this article is to comprehensively analyze the